

BESZÉD ÉS IDÉZET

Az én-elbeszélés és az idegen tudatok interakciói a
Pontos történetek, útközben, kompozíciójában

DANYI MAGDOLNA

I.1.

Az az újszerű realizmusigény, amit a *Pontos történetek, útközben* szerzői álláspontja képvisel, mint a világról, létezésről való inadekvát beszédformát utasítja el az álobjektivitású fiktív történet szimbolikus (tipikus) érvényességét és a valóság-világ diktatorikus szerzői magyarázatát, a kizárólagossá tett, egyetlen szubjektív nézőpontból történő átértékelését is. Egy olyan beszédformát hoz létre, ahol a „megélt élet-ről” való — szükségszerűen — szubjektív beszéd a létezés közvetlen megidézéseként tud hatni; a szimbolikus formában való, hiábavalónak látott „egyeztetési kísérlet” helyett analógiásan, életszerű alakzatainak egyszerűségében mutatkozik meg. A totalitás igényét a lényegi jegyek — mindig csak ideológiai prekoncepcióval történhető — felmutatása helyett a „darab életek” szociális és antropográfikus jelenség voltának a hitelesítésében érhetjük tetten.

A feltételnek látott elv: a szubjektivitás vállalásán túl — a hierarchiusság megszüntetése az ideológiai értékelésben (a beszédben); a létszerű formák megjelenési arányaiban a koncepcióval szembeni függőség semlegesítése; a célirányosság kiküszöbölése a kompozícióban (a lineárisan fejlesztett és végül megoldott történettel szemben az egymást követő, egymás mellé rendelt történetek), és végül mindebből következően: az álobjektív történet vagy a szubjektív létmagyarázat helyett egy *kommunikációs tér* megalkotása.

E kommunikációs tér rendszerszerű működésének feltételeként adott az elbeszélői nézőpont szubjektivitása és a szociális jelenség voltában, *nyelvében* megidézett, tehát a maga szubjektivitásában megragadott „világ” *relációba kerültsége, aktivizálása* a szövegen belüli individuális percepcióban. Az absztrakt ideológiai pozíció kiiktatásával párhuzamosan a szöveg teljes egészében e kommunikációs tér dialogikus kapcsolatának a rendszerében formálódik, ahol a kommunikáció szociális szituációját az

én-elbeszélés határozza meg a maga kettős pragmatikai funkciójában: a *beszámolás és együttműködés* elvében.

Az elbeszélői nézőpont és az idegen tudatok interakciós modellje nem egyszerűen kompozicionális elem itt, hanem a szövegalakulás domináns szervezőelve, a világteremtés feltétele s az alakuló világ minősítőjeként a szöveg többszólamúságának a hordozója.

I.2.

Az elbeszélés egy „szerzői” (szelektáló, elrendező) szereppel felruházott regényhős én-elbeszéléseként realizálódik. Elbeszélésében a jelenség-világ individuális értelmezésben és belülről értékelten jelenik meg. Ennek az elbeszélői Én-nek azonban nemcsak önállósítható „élettörténete”, hanem önmagában minősíthető tudati probléma-világa sincs. A szöveg kommunikációs terében elsődlegesen mint *befogadó tudat* van jelen — ami nem jelenti azt, hogy a kommunikációs tér diskurzus-modelljében ne tartsuk őt aktornak.

Következik ez a szerző által neki juttatott epikai szituációból (úton levés, szemlélődés) és önmegnevezésének — e szituációtól nem függetleníthető — irányultságából is: a kiküszöbölhetetlen biológiai önérzékelés és a pusztá tudatirányulás (pl. a gyermekkori emlék-töredékeknek a jelenségekkel való „egyvetetési” szükségérzete) jelzésein kívül a közvetlen, a reflexív önértelmezésnek úgyszólván nyomát sem találjuk. S bárha „személyéről” alig tudunk meg valamit, mégsem a teleobjektív személytelen lencséje ő: szubjektivitása a felmutatás, a megidézés minőségében aktualizálódik. Ez az elbeszélői Én mindenestül az elbeszélés produktuma, az elbeszélés folyamatában konstituálódó *szubjektív idegen tudat*: nem vonatkoztatható el „történeteitől”, minthogy egyedül azok megszervezésében, el-beszélésében valósítja meg önmagát. Az elbeszélői Én a percepció folyamatában és módjában értékeli — tudatában a maga szubjektivitásának.

Mivel a befogadás szituációja egyben mindig azonos az adott epikai szituációval (az elbeszélés a kiemelt regényhős részvételét, *jelenlétét*, s nem pedig a szerzői „mindentudást” jelöli), a szövegszerűen fölépült kommunikációs térben a „befogadott” világ tárgyiasága nem szűnik meg. Az én-elbeszélésként realizálódó beszéd intenciói kettős irányultságúak: az én-elbeszélés folyamatos önmegvalósítása a mások beszédének „kiprovakálását”, a jelenség-világ megszólaltatását jelenti. Az individuálisan felfogott és értékelt jelenség-világ a kommunikációs térben közvetlenül aktivizált, beszédre „ingerelt” *idegen tudatok halmazaként* konstituálódik: dinamikus viszonylatrendszerében nevezve meg önmagát.

Mészöly írói szemléletének a jellemzőiről lehet itt szó: az *érintettnek lenni* személyességéről — az önkítárulkozás helyett; s arról, hogy az

életszerűen individuális a maga tárgyias konkrétságában csak egy másik individualitás előtt mutatkozhat meg, relációba kerülve egy másik szubjektivitással, *dialogikus kapcsolatainak jelen idejében*.

Az elbeszélést tevő regényhős „egyeztetési” kísérleteinek sikertelensége, azaz: az én-elbeszélés hierarchikus fölérendeltsége, absztrakt ideológiai pozíciója helyett a kommunikációs tér megteremtése a művészi téma szintjén jut jelentéshez: a szubjektív és objektív világ közötti megfelelések kierőszakolása helyett az *elfogulatlan jelenlét személyessége* ígérheti csak a hiteles leképzés (a hiteles el-beszélés) lehetőségét.

A jelenség-világ önkifejeződései azért lehetnek „pontos történetekké”, mert az én-elbeszélésben tárgyiasodnak; a diskurzusban teremthető relációk folyamatos jelen idejében. Mikor is a magát nem teleologikusan — historikumában és pszichikumában önállósítva —, hanem beszédszerűségében, *beszéde által* tételező szubjektivitás a „mi történt” szerzői dogmája helyett a „hogyan történik” életszerű — „konceptiótlan” — folyamatát állítja elénk: a diskurzusban fölépülő történések *analógiás* valóságát.

I.3.

A *Pontos történetek, útközben* elbeszélői Én-je a beszédszerűségben építi föl önmagát, a beszéd polarizáló nyelvi szituációjában, minek feltétele a külső és a belső nézőpontok komplementaritása. A másik beszéde vagy az *Én beszédeként* tárgyiasul a rejtett dialógusok rendszerében, vagy pedig *verbális dialógusok* formájában őrzi meg szubjektivitásának relatív önállóságát, mikor is az elbeszélés a nyílt replika vagy a monologikus dialógus (a másik beszédének monologikus megnyilatkozásai) nem verbális előkészítőjévé, kontextusává lesz. Az elbeszélői Én beszéde tehát mindig a másik beszédére irányuló, abból építkező beszéd; a *téma* hordozójává ilyenképpen mindig a jelenség-világ verbális és nem verbális önkifejeződései lesznek — sajátos alakváltozatoként egyben annak a kommunikációs helyzetnek, amikor a feladó és a címzett szubjektuma az elbeszélői Én-ben egybeesik. (Az elbeszélői Én azon ritka esetekben lesz *témává*, amikor a maga szubjektivitása, a *befogadás* a témán belül *reflexíve* értelmeződik: beszéde ilyenkor mintegy a *téma témáját tartalmazó* beszédnek minősül. Például:

„...Egyszer gyóntam is erről, azt hittem hiúság, de valami pszichológia inkább...”

„Pszichológia?”

„Vagy valami hasonló... Neked jobban kell tudni.”

„Persze! Csak annyi magyarázata lehet...”

A *Pontos történetek, útközben* nyelvének stilsztikuma is innen közelítve írható le: egyrészt, a rejtett dialógusokban *relativizálódó*, a beszéde témájában feloldódott én-elbeszélés érzelmi hangsúlytalansága és

tárgyiassága; másrészt, a maga szubjektivitásában meghagyott idegen tudatok *fragmentumszerűségében és nyelvi expresszivitásában, koloritásában* a szociális valóság-konvenciók individuális-konkrét megidézése — egy komplex szociális és antropográfiai valóságképre való analógiás visszavonakozása az idézetek révén. Ezek az elbeszélői Én beszédébe válaszként beékelődő idegen tudatok tehát ugyanakkor befogadó tudatok is: válaszaik (önkifejezéseik) struktúrája más idegen tudatokkal folytatott nem verbális dialógusnak felel meg. A közvetlen idézetek monologikus dialógus formájában való módszeres beékelése az elbeszélői Én beszédébe a *különböző nyelvek ütköztetését* jelenti, minek kompozicionális értéke nem merül ki az Én-tudat hierarchikusságának a leépítésében: az adott kommunikációs tér világnézeti nyitottsága valósul meg általa. A *Pontos történetek, útközben NYELVÉT* e kétféle beszédszerűség (az elbeszélői Én *tárgyiasító beszéde és a természetes nyelv* értékűen föllépő idegen tudatok idézése) összefüggésrendje alkotja.

A „történetek” kompozicionális vonatkozásában mindez az idő kiiktatását is jelenti; pontosabban, egyetlen folyamatosan feltöltődő idősíki állandósul itt: a dialógusok paralell jelenidejűsége. Ezek a jelen idők azonban mindig történelmileg meghatározottak: az el-beszélés a történelmileg meghatározott jelen idők egymás mellé rendelésével, ütköztetésével jön létre. Az adott jelen történelmi meghatározottsága viszont a beszéd szituációjának a jelöltségében valósul meg. A maga transzcendenciájáról lemondó/nem tudó én-elbeszélés szubjektív kommentárja a *beszédszituáció* megteremtésében/jelölésében ismer magára.

II.1.

Az elbeszélői Én monologikus közlései voltaképpen mindig a verbális vagy nem verbális dialógust készítik elő; a kommunikációs tér dialógusrendszerében való funkcionálásuk alapján azonban két megjelenési (konstrukciós) változatukat különböztethetjük meg: 1. a *passzív diskurzust* megtestesítő közlésegyégeket, melyek tényként, látványként, belső képként stb. *rögzítik* a másik jelenlétét, mintegy *helyzetleírások, állapotmeghatározások* formájában jelölik a kommunikációs szituációt; és 2. a fölépítésükben *diszkurzív logikájú* monologikus közléseket.

A passzív diskurzust jelentő közléseket struktúrájuk alapján három nagyobb csoportba különíthetjük el: 1. a *reflexív ténymegállapítások* (pl. „Kolozsvárra utazom haza látogatóba, halottak napjára...”); 2. a *leírások* (a környezet és a másik szereplő nem verbális gesztusainak szubjektív látványként való felidézése) és 3. a *belső képek* formájában megjelenő szubjektív kommentár (pl. „Valami hiba van a pillantásával, talán mert bandzsít, vagy mert túl keményen néz.”). E közlésformák közös jellemzője a beszélő azonossága és az, hogy a bennük foglalt megállapítások mindig ténylegesen az elbeszélő szubjektumtól származnak —

sobasem idézetek. Körülírják a másik jelenlétét, de a kommunikációs szituációban a másik résztvevő passzív marad.

A közöttük levő eltérések viszont stilisztikailag és kompozicionálisan értékelhetőekké teszik őket:

1. *A beszédaktusokban* megmutatkozó eltérések — tényközlés (Közlöm, hogy Kolozsvárra utazom...); látványfelidézés (Látom, hogy szürke ruha, se színű köpeny van rajta...); elképzelés, hit-megfogalmazás stb. (Azt hiszem, hogy valami baj van a pillantásával...) — az elbeszélői Én beszédének a *stilisztikumában* érvényesülnek; mindig *konstatáló* jellegük ellenére a *tárgyiasság modulálását* eredményezik.

2. *A kompozicionálisan* megmutatkozó értékkülönbségek: a különböző közlésformák kapcsolásában a reflexív tényközlések mindig konkrét választ jelentenek — fejezetkezdő helyük a kompozíció lépcsőzetes előrehaladását érzékelteti; a leírások legtöbbször rejtett előrealásokat tartalmaznak, az egyes fejezetek makrostruktúrájában töltenek be funkciót; míg a belső képek esetenként a szimbolikus válaszolási módot eredményezik (pl. a reflektor erős fényében „elhomályosuló”, „láthatatlanná váló” ötszáz galamb természetellenes képe; a mozdony előtt futó csikó szimbolikus értelme stb.).

E közlésformák legtöbbször együttesen, szemantikai egységet alkotva jelennek meg, s azt a nyelvileg telített teret jelentik, amelybe a kis beszédműfajok beléphetnek. A kis beszédműfajokkal kialakított interakciós kapcsolataik miatt, Bahtyin nyomán, *dialogikus monológoknak* is nevezhetjük őket.

Az elbeszélői Én-nek a kommunikációs térben betöltött helyzete megengedi azonban azt is, hogy e dialogikus monológok *szubjektív idegen tudattá* fejlődjenek, s mint ilyenek a kommunikációs szituáció előkészítése mellett konstrukciós önállóságukban közvetlen, nem verbális dialógusra is képesülnek.

E szubjektív idegen tudatként polarizálódó leírásokban is megőrződik a beszélő azonossága, a közlések megállapításai azonban nem mindig származnak közvetlenül az elbeszélő szubjektumtól: az elbeszélői Én beszédét átszövik az *átélt beszéd* alakváltozatai (pl. a másról szóló, mástól hallott történet-töredékek beékelése). Az elbeszélés diszkurzív logikájú: az elbeszélői Én itt a nem verbális közlések és a verbalizált, de el nem hangzó közlések immanens dialógusaiban formálódik — a másik beszédét is a maga beszédéként tételezve. Pl. „Jobboldalt intarziás tálalószekrény, ezen ül az édesanyja. (leírás) *Combnyaktörése volt hat hete, egy legyet akart leütni, elesett. Most már járhatna, de nem akar vagy nem mer.* (beékelte idézet) Ernyedten ül, az arca pergamenszerű. (leírás) Az idézet beékelődését a beszédaktusok megváltozása érzékelteti, mi egyben a nyelvi formációk grammatizáltságában is változást eredményez (elbeszélő múlt, feltételeesség az állításban). Bahtyin szerint az átélt beszéd a fantázia nyelve; a *Pontos történetek, útközben én-elbeszélésére* is

vonatkozik ez: a „beleélés” szubjektivitása azonban itt mindig a jelen-ség-világ tárgyiasításának egy újabb látószögből való lehetőségét ígéri. A közvetlenül az elbeszélő szubjektumtól származó tényközlés és az idézetként beékelődő átélt beszéd *sajátos nyelvi interferenciáját* figyelhetjük meg e kis beszédműfajok interakcióiban: a rejtett dialógusban, a külső és a belső nézőpont komplementaritásában az Én-tudat feltöltődésének és a jelenség-világ konkretizálódásának az egymástól való feltelezettségére ismerünk.

II.2.

Az elbeszélői Én beszédében mind e passzív vagy/és rejtett dialógusok a másik beszédének közvetlen idézéseit készítik elő: a verbális dialógus különböző formáit. A közvetlen idézeteknek két — kompozicionális értékükben eltérő — típusát figyelhetjük meg: a *függő beszéd* alakváltozatait és az *egyenes beszéd* alakváltozataiként 1. (a legtöbbször egy szintaktikai egységnyi) *puszta idézetet*, 2. a *nyílt replikát* és 3. a *dialógikus monológga* önálló sodó idézetet.

A nyílt dialógusba az idegen tudat legtöbbször függő beszéd formájában lép be s lesz *szerelővé*. Az idegen tudatok függő beszéd formájában való idézésekor az elbeszélői Én legtöbbször tartalmi elemzést végez, a másik beszédének az értelmét idézi — nyelvi koloritásban semlegesítve; a replikák fragmentumszerűségével szemben az *összefoglalás* beszédaktusa szintaktikailag szabatos struktúrákat hoz létre. Következik e jellegük a kompozícióban betöltött szerepükből. E kis beszédműfajok egyik határa legtöbbször ugyan a nem verbális kontextus, esetenként azonban az átélt beszéd, sőt, nem ritkán az egyenes idézet valamelyik alakváltozata; a másik határa viszont legtöbbször a nyílt replika. Vagyis a függő beszéd beékelődését mindig verbális rezonanciák kísérik. Jól példázhatja ezt a következő részlet, ahol a függő beszédként idézett másik beszédét az elbeszélői Én verbalizált (néma és hangos) válaszokkal értelmezi: „Kezében szatyorszerű retikül. *Kérdezi, hogy szabad-e átjönnie hozzám, a másik kupéban nagyon zsúfoltan ülnek.* Értem, hogy mit mond, de még mindig nagyon erős a kattogás.

»Tessék?«

Mereven nézi az arcomat. *Végül úgy dönt, hogy mégsem jön át, a ka-lauz meg fogja büntetni.*

Nem értem.”

A függő beszéd és nem verbális kontextusának érintkezésében itt a replika analógiájára ismerünk, ez a replika azonban *diszjunktív* jellegű — miként a verbálisan fölépülő replikák legtöbbje is. A másik beszéde és az elbeszélői Én beszéde szubjektív idegen tudatokként állnak egymással szemben. Nem magyarázzák egymást; expanzivitásukban sűrűlődvá találkozhatnak: a szövegvilág polifonikus tudatának a hordozóiként.

A nyílt dialógusok diszjunktív jellege és a replikák fragmentumszerűsége a mindennapi konverzációs modellel analóg, amikor is a „párbeszédet folytató” tudatok a szociális konvencióban érintkeznek ugyan, de egymást folytonosan „félreértve” — s ezzel számtalan új *kis téma* felvetésére kerül sor, azaz: *beszélgetésre* a szó elsődleges jelentésében, s nem pedig a kötött számú téma „irodalmias” megbeszélésére.

„Megörül, mikor megtudja, hogy a halottas háznál is találkozhatunk délután.

»Éppen időre jöttél!« mondja.

»Igazán nem zavarlak?«

»Szegény Irmának is jobb, hogy nem várt tovább. Mire várt volna még? Egyszer kérdeztem tőle tavaly, de már festetni se akart.«

»Mit gondolsz, miért? Érezte?«

»Nem tudom. Azt mondta, nem festet.«»

Példánkban (miként a szövegbeli replikákra általában jellemzően) *konverzációs frázisok* érintkeznek/ütköznek egymással. (A frázisok fogalmát itt a zenei műszó értelmében: „a gondolat kifejtésében elhelyezkedő önálló, hosszabb-rövidebb tagokként” használjuk.) E konverzációs frázisok azonban sohasem közvetlenül, hanem mindig a *szociális konvención* át érintkeznek/ütköznek egymással. A szociális konvenció valóság-talajának *szünet-jele* választja el őket egymástól. Mindegyik frázisnak más és más beszédaktus felel meg, s ebből következően változik a téma is. A szemantikai tömbösödére (Irma halálának megbeszélése) a *kommunikációs dinamizmus* útján kerül sor. E kommunikációs dinamizmus jellemzői az egyes replikák szintaktikai és szemantikai struktúrájában a téma „rövidre zártsága”, értelmezési elemek nélkül való megjelenése, szélsőséges individualizáltsága. A beszéd tárgya szempontjából egymást folyamatosan „félreértő” résztvevőknek a beszéd tárgyhoz való *expresszív* hozzáállásában, az *individuális viszonyulásban* realizálódik a téma. A konverzációs frázisok érintkezésében/ütközésében megvalósuló szemantikai tömbösödés mindig *magatartás-relációk* kialakulását, együttlétét, szembesítését jelenti. Érzékletesen példázza ezt a következő párbeszéd:

„Régóta élsz idekint?”

Sokáig hallgat. Lacit és Józsit nem látjuk sehol, a kötörmelékes udvaron se. Visszanéz az üres tómedrekre.

„Megszoktam... Másutt már nem is tudnék. Otthon a falunkban is nagy kertünk volt.”

„És igazán nem félsz?”

„Mitől?”

„Egyedül... Mikor nincs itthon Józsi.”

„Az nem jó” mormogja. „De ő nem megy... És szoktam elmenni.”

Matild (akitől a válaszok származnak, 301 l.) nem a hozzá intézett kérdéseket „válaszolja meg” — arról beszél („arra felel”), ahogyan e kérdések az ő számára, az ő magatartásában, életvitelében aktuálisak. A

megszólaltatott, szereplőkként aktivizált idegen tudatok replikáiban tehát magatartások, életfelfogások nyilatkoznak meg — annak a szociális konvenciónak a verbális formáin át, amelyhez tartoznak, s amely általuk lesz individuálisan értelmezetté.

Szélsőségesen jellemzi a replikáknak ezeket a szemantikai hangsúlyait az „ószér” fejezete (56—73. l.), ahol a felvonultatott szereplőknek többször egyetlen megszólalásukkal kell magatartást hitelesíteniük, szociálisan identifikálódniuk. Azt mondhatnánk, sohasem az „egyéni élettörténet” az, mi témává lesz; a *személyiségge nem fejlődött* mások beszédében életmódok tudatosulnak, s ez *életmódok láncolataiból fölépülő világ* adja az elbeszélői Én „pontos történeteit”.

II.3.

A mások beszédének *monológga* duzzasztásában az idegen tudatok idézését illetően hasonló szemléletre ismerhetünk. Az „élettörténetét” „felmondó” másik végül is nem életének a történetét mondja el: jelentéktelen részleteknél állapodik meg, illetve a nagyobb horderejű eseményeket épp csak fölvetve számtalan új kis témát von be, vagy mások magatartását idézi, hogy a magáéval viszonylatba hozza — beszédében *nem emlékszik és nem értelmezi* az életét, hanem nyelvében *jellemzi*, „szavakba foglalja” azt az *életteret*, amiben él és *ahogyan* él. Pl.: „Pedig elhíheti, nekem is megvan mindenem. A lábam miatt kellett nyugdíjba mennem. Egy fatelepen dolgoztam, és mind kinyírták az ereimet. Még szerencse, hogy a házat már előbb fölépítettem. Van egy húszméteres kertem, ott minden megterem. Nekem is, a disznónak is, a kecskének is. Éppen most vettem egy disznót. Még nem választási, cuclival etetem, de most már magától eszik. Ha ilyen kicsi a disznó, akkor olcsóbb. Szereti a burjánt. De csak akkor szeret legelni, ha ráütök, ha kikergetem a konyhából. Aki nyugdíjban él, az nem válogathat.”

A témák tartományának folytonos *szélesedését* figyelhetjük meg itt beszédszervező elvként, s a fragmentumszerűen megjelenő új kis témák rejtett (vagy/és nyílt) *oppozícióit* az érintkezésben. Ezekben az oppozíciókban — mit a beszédaktus megváltozása tesz érzékelhetővé, pl. „Még nem választási, cuclival etetem, de most már magától eszik.” (individuálisan konkrét információ); „Ha ilyen kicsi a disznó, akkor olcsóbb.” (általánosító tendenciájú, szabályt idéző információ) stb.; de ide tartoznak a más idegen tudatok idézetei is — nyilatkozik meg a másik beszédének egyszersmind *befogadó* karaktere is, minek köszönhetően az önmagáról adott információk szintaktikai és szemantikai hálózatában az idegen tudat a maga létét az életterével való szerves összetartozásában nevezi meg.

Végezetül: az életmódok láncolataiból, az élettér jellemzéséből fölépülő világ — egyben az a jelenség-világ, ami historikusan adott, ami

van. S aminek nem „lényege” van, hanem *individuais változatai* vannak. A *Pontos történetek, útközben* én-elbeszélésében ezekkel a változattal szembesülünk.

IRODALOM:

- ¹ Mészöly Miklós: *A tágasság iskolája*, Bp. 1977.
- ² Mihail Bahtin: *Marksizam i filozofija jezika*, Bg. 1980.
- ³ Mihail Bahtin: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i Renesanse*, Bg. 1978.
- ⁴ B. A. Uspenski: *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Bg. 1979.